

**ДІЯЛЬНІСТЬ ЗАКЛАДІВ ОСВІТИ
У ВОЛИНСЬКІЙ ГУБЕРНІЇ у 1895–1914 рр.**

У статті досліджено діяльність середніх та початкових освітніх закладів на Волині у 1895–1914 рр., проаналізовано вплив на них органів державної влади.

Ключові слова: Волинь, органи державної влади, освіта.

В статье исследована деятельность средних и начальных образовательных учреждений на Волини в 1895–1914 гг., проанализировано влияние на них государственных органов.

Ключевые слова: Волинь, органы государственной власти, образование.

In this article the activity of middle and initial educational establishments on Volyn in 1895–1914 is investigated, the influence of organs of power on them is analyzed.

Keywords: Volyn, public authorities, education.

Питання, пов'язані з діяльністю середніх та початкових закладів освіти на території Волинської губ. наприкінці XIX — на початку XX ст. і ніні є актуальними.

Мета статті — на основі аналізу праць українських істориків, що розглядали окремі аспекти досліджуваної проблеми, та, використовуючи першоджерела, проаналізувати діяльність закладів освіти на Волині у досліджуваний період. Діяльність закладів освіти у Волинській губ. й в Україні означеного періоду розглянуто в працях Н. Рудницької [9], В. Добровольської [4], та інших істориків.

Друга половина XIX — початок XX ст. у Російській імперії характеризувалися реформами практично в усіх сферах суспільного життя. Не залишилася осторонь і освіта. Неухильно зростала кількість навчальних закладів, зокрема й вищих. Навчальні заклади Російської імперії тоді підпорядковувалися Міністерству народної освіти або Синоду. Однак з 1870-х рр. важливу роль у розвитку народної освіти почали відігравати земства. Завдяки їхній діяльності у країні, зокрема й у Волинській губ., було організовано широку мережу освітніх закладів, здебільшого початкових шкіл, утримання яких і фінансували земства. Паралельно з цим місцева влада дбала про вчительські кадри та організувала вчительські семінарії. На початку XX ст. 84% коштів на утримання закладів освіти давали земства, 14%

вносило Міністерство народної освіти і лише 2% — духовне відомство [7, с. 374].

Таким чином, у той період важливу роль у розвитку освіти в Російській імперії відігравали земства, завдяки яким і було створено низку початкових та середніх навчальних закладів.

Досліджуючи проблему розвитку освіти на Волині, слід зауважити, що в той час вищих навчальних закладів там не було. Паралельно з державними навчальними закладами у краї функціонували й приватні, які належали окремим особам або фінансувалися громадським коштом.

Одночасно з початковими та середніми спеціальними закладами на Волині діяли й класичні гімназії та реальні училища, випускники яких мали змогу вступити до вищих навчальних закладів Російської імперії. Гімназії та училища перебували у віданні Міністерства народної освіти, а навчання в них для більшості учнів було платним, що не давало незаможним можливості отримати належну освіту.

Отже, участь органів місцевого самоврядування та потреба в освічених кадрах сприяли збільшенню кількості навчальних закладів у всіх регіонах тогочасної України, зокрема й Волинської губ.

Мовою викладання була російська. Виняток становили школи для дітей німецьких та чеських колоністів та окремі єврейські освітні заклади. В них більшість предметів викладалася також російською, але учні мали можливість вивчати рідну мову. Це пояснюється тим, що чехів та німців заохочували освоювати частину українських земель, зокрема Волині. Дещо пізніше уряд розпочав обмежувати компактне проживання німецьких поселенців на Волині та зменшувати їхню кількість у прикордонних з Австро-Угорською імперією повітах. Це було зумовлено не стільки внутрішнім становищем у державі, скільки зміною політичної ситуації в Європі. Однак низку привілеїв, включаючи можливість вивчати рідну мову, колоністи зберегли.

Варто наголосити, що, за даними перепису 1897 р., основну масу населення Волині становили українці. Однак за рівнем грамотності вони значно поступалися представникам інших етнічних груп у регіоні. Так, рівень грамотності серед чехів становив 59,03%, німців — 37,8%, росіян 37,01%, євреїв — 32,63%, білорусів — 25,91, а українців — лише 9,26% [6, с. 4–5; 8, с. 123]. Така ситуація пояснюється тим, що і чехи, і німці мали можливість дати своїм дітям освіту. Станом на 1912 р. у німецьких колоніях, де проживало 195 тис. 197 осіб, діяло 280 шкіл, в яких навчалось 11,5 тис. учнів. Це наочно підтверджує можливість для дітей колоністів як отримати освіту, так і вивчити рідну мову [5, с. 90]. Аналогічна ситуація спостерігалася й серед чеських поселенців. Відносно високий рівень освіченості серед

російського населення краю пояснюється тим, що росіяни, які мешкали в той час на Волині, були переважно державними службовцями, інтелігентами, військовослужбовцями, дворянами, священнослужителями тощо. А представники незаможних верств населення серед росіян становили значно нижчий відсоток, ніж серед українців.

Крім німецьких та чеських колоністів, свої навчальні заклади на Волині мали євреї. На 1912 р. у губернії функціонувало 32 єврейських навчальних заклади, 24 з яких — приватні [5, с. 90]. Аналізуючи діяльність єврейських закладів освіти, вважаємо за доцільне звернути увагу на те, що під час навчання євреї значну увагу відводили тому, щоб їхні діти не лише здобули освіту, але й оволоділи певними професіями. Тому в низці єврейських початкових шкіл учні мали можливість опанувати певний фах. Це пояснюється тим, що представники влади не особливо перешкоджали місцевим єврейським громадам відкривати при загальноосвітніх школах ремісничі училища. Така ситуація склалася тому, що значну частина осіб, які займалися ремеслом на Волині, становили євреї. На 1887 р. у губернії працювало 47 тис. 782 ремісники, з яких близько 37 тис. — євреї [8, с. 124].

Таким чином, як основна маса ремісників губернії, євреї були зацікавлені в тому, щоб їхні діти паралельно з отриманням початкової та середньої освіти навчалися ремеслу. Це забезпечувалося двома шляхами. По-перше, бути учнем, а потім підмайстром у ремісника. По-друге, відвідувати спеціальні класи.

Саме в річичі ремісничої підготовки й діяла низка початкових єврейських шкіл у Волинській губ. На початок ХХ ст. ремісничі класи працювали при Рівненському казенному єврейському однокласному училищі, де ще з ХІХ ст. функціонував палітурний клас. При Острозькому однокласному училищі 1902 р. було відкрито слюсарно-ковальський клас, у якому навчалосся 12 учнів. У Кременецькому училищі з листопада 1892 р. діяв палітурний клас — 10 учнів. 1904 р. при Житомирському двокласному єврейському училищі було відкрито слюсарно-ковальський клас — 20 учнів. З 1 липня 1914 р. при Володимир-Волинському однокласному училищі відкрився ковальсько-слюсарний ремісничий клас — 14 учнів.

Названі освітні заклади отримували кошти з різних джерел. Так, ремісничий клас при Острозькому училищі 1902 р. 600 руб. отримав з коштів коробового збору та 100 руб. — з бюджету училища. Аналогічно фінансувалися й ремісничі класи при інших єврейських навчальних закладах. Окрім хлопців, у єврейських школах професійну освіту отримували й дівчата. Зокрема 1911 р. в Рівненському повіті єврейська громада відкрила приватне жіноче училище з професійним відділенням, у якому отримувало освіту близько 200 учениць [8, с. 127–128].

Отже, як бачимо, учні деяких єврейських навчальних закладів мали змогу отримувати, окрім загальношкільної освіти, ще й професійну. Місцеві органи влади, особливо органи місцевого самоврядування, не лише не перешкождали діяльності таких закладів, а навпаки підтримували їх. Професійну освіту могли отримати не лише чоловіки, а й жінки. Кількість таких єврейських навчальних закладів на Волині наприкінці XIX — на початку XX ст. поступово зростала. Початок Першої Світової війни зупинив тенденцію до збільшення їхньої кількості.

Розглядаючи розвиток освіти та діяльність національних шкіл у Волинській губ. у 1895–1917 рр. вважаємо за доцільне звернути увагу на те, що в цьому регіоні на 2 658 432 українці станом на 1912 р. не було жодної української школи. Це було зумовлено тим, що уряд робив усе можливе, щоб не дати українцям можливості мати свої національні школи, навіть початкові, в яких викладання велося б українською мовою. Це питання неодноразово порушували в Державних думах Російської імперії. Так, за право українців навчатися рідною мовою неодноразово виступали депутати-українці в Державних думах. Зокрема Ю. Сайко у виступі виклав конкретні резолюції, які зводилися до того, що в Україні мало бути запроваджено безкоштовну національну школу з новими програмами і викладанням українською мовою, а російську мали вивчати як окремий предмет. Захищали українську освіту й авторитетні політичні діячі. Так, на захист української мови в школі з трибуни Думи висловилися лідер кадетів Мілюков та деякі інші депутати. Так, професор з Харкова Д. Багалій виступав дуже помірковано — за дозвіл викладати українською мовою в початковій школі лише впродовж одного року навчання й то у віддалених районах. Подібні заклики лунали у III і IV Думах Російської імперії, однак далі дискусій справа не пішла [9, с. 159–165].

На місцевому рівні, як свідчить аналіз першоджерел, питання про відкриття україномовних шкіл на Волині не порушували, тому й у всіх початкових школах навчання велося виключно російською.

Крім названих навчальних закладів, на 1912 р. у Волинській губ. діяло 4 чоловічі гімназії, в яких навчалось 1943 учні та 2 жінки, в яких навчалось 955 осіб, та одне реальне училище в Рівному. Ці навчальні заклади були державними. Також у краї діяли приватні гімназії (9 чоловічих та 5 жіночих) [5, с. 90]. Навчання у цих закладах було платним. Виняток становили тільки учні державних гімназій чи реального училища, якщо вони мали право на безкоштовну освіту, але, як свідчить аналіз першоджерел та документів про діяльність цих навчальних закладів, таких учнів було дуже мало. Приватні навчальні заклади були платними.

Аналізуючи діяльність державних класичних гімназій та реального училища, варто наголосити на тому, що вони перебували під пильним нагля-

дом державних структур та поліційного відомства. А керівники названих навчальних закладів щорічно інформували своє керівництво та поліцію про настрої учнів, особливо старших класів, і давали характеристику викладачам та вихователям. У характеристиках вони аналізували як їхню професійну діяльність так і ставлення до неї. Не залишалися поза увагою керівництва й приватна сторона життя та політичні погляди працівників. Негативно керівництво Рівненського реального училища оцінювало й те, що вчителі захоплювалися українською поезією, піснями, про що неодноразово писав його директор, даючи характеристику підлеглим, упродовж низки років [3, с. арк. 110–115; 205–211].

Таку ситуацію можна пояснити тим, що Міністерство народної освіти в той період намагалося повністю контролювати всіх без винятку педагогів та володіти вичерпною інформацією про них. Негативна характеристика, особливо щодо політичних переконань чи політичної ненадійності, могла негативно вплинути на подальшу кар'єру вчителя.

Не маючи змогу в повному обсязі забезпечувати учнів житлом, керівництво класичних гімназій та реального училища намагалося контролювати власників квартир, на яких проживали учні. В документах про діяльність керівництва Рівненського реального училища міститься значна кількість характеристик на осіб, котрі здавали квартири його учням. Особливе місце відведено політичній надійності та ставленню до імператора, шкідливим звичкам власників житла. Ці характеристики давала місцева поліція. В осіб, що отримували негативну характеристику, учням не рекомендувалося знімати житло, а це значною мірою було на персональному контролі в інспектора реального училища [3, арк. 250–255].

Керівництво Міністерства народної освіти також намагалося обмежити контакти учнів старших класів гімназій та реальних училищ з відрахованими з вищих навчальних закладів за участь у студентських виступах студентами. З цього приводу в одному з документів канцелярії попечителя Київського навчального округу на ім'я директора Рівненського реального училища наголошувалося на тому, що «Міністерство отримує з різних джерел відомості про те, що особи, звільнені з університетів за участь в останніх студентських хвилюваннях, вступають у взаємовідносини з тими, хто закінчує в нинішньому році курс навчання в середніх навчальних закладах, і всіляко намагаються заохотити їх приєднатися, в випадку вступу до вищих навчальних закладів, до можливих у майбутньому безпорядків у них на початку майбутнього академічного року». Й далі прохали керівника училища простежити за тим, щоб за можливістю відгородити учнів училища від негативного впливу, який помітили органи правопорядку серед учнів, агітації. Цей документ підписав правитель канцелярії по-

печителя Київського навчального округу Н. Богданов 28 травня 1899 р. [3, арк. 148].

Паралельно з такими листами у повітові міста, де діяли середні навчальні заклади, регулярно надходила інформація про студентів, виключених з вищих навчальних закладів за участь у студентських виступах та страйках.

Таким чином, органи влади намагалися обмежити, а по можливості — зовсім виключити будь-які контакти між особами, що брали участь у студентських заворушеннях, і випускниками класичних гімназій та реальних училищ.

Щодо жіночих гімназій, то найбільшою них на Волині була Житомирська, яка, до речі, з школою при Маріїнському притулку не була підпорядкована Міністерству народної освіти. Загалом жіночих гімназій у регіоні було мало, а за кількістю учнів вони значно поступалися аналогічним навчальним закладам, особливо гімназіям, що діяли в південних та південно-східних губерніях. Загалом напередодні Першої Світової війни в Україні діяло 18 державних, 166 громадських та 178 приватних жіночих гімназій [4, с. 116].

Отже, середньою освітою в той час на Волині було охоплено незначну кількість учнів, оскільки за навчання у гімназіях та в реальному училищі треба було платити, а цих навчальних закладів не вистачало.

Найбільше в той час у Волинській губ. функціонувало церковнопарафіяльних шкіл та училищ, яких було 1429, зокрема 1329 — на селі. У цих навчальних закладах отримували початкову освіту 75 тис. 452 учнів, серед яких 15 тис. 851 дівчина [5, с. 91].

На відміну від середніх навчальних закладів, церковнопарафіяльні школи та училища не поділялися на чоловічі та жіночі. В кожному з таких освітніх закладів учнів було мало. Так, у Квасилівському однокласному училищі на 1 січня 1896 р. навчалося 96 учнів: 44 хлопці та 52 дівчини. Батьки 90 з них були селянами. Цих учнів було поділено на три відділення: молодше, середнє та старше. Загальний фонд бібліотеки училища на 1895 р. налічував 312 томів книг. На утримання училища було витрачено 773 руб. З яких 226 руб. отримано від держави, а 547 — від сільської громади. В училищі працювали викладач Закону Божого (місцевий священик), один учитель і сторож [1, арк. 1–7].

Станом на 1 січня 1902 р. у Квасилівському однокласному училищі навчалось 86 учнів: 39 хлопців і 47 дівчат. Але викладало вже три вчителі, заробітна платня яких була незначною. Так, учитель Закону Божого отримував 50 руб. на рік, а інші вчителі по 150 руб. кожен. На придбання нових книг планувалося витратити 26 руб. [2, арк. 1–5].

Аналогічна ситуація була в більшості церковнопарафіяльних шкіл і училищ Волинської губ.

Крім цих закладів освіти на Волині у той час функціонували спеціальні навчальні заклади. Так, у Житомирі у той період діяло Житомирська римо-католицька семінарія, де отримувало духовну освіту 72 особи. Православних священнослужителів готували у Волинській духовній семінарії, де 1912 р. навчалось 532 особи, та в 4 чоловічих духовних училищах, де навчався 801 учень. Окрім чоловічих, на Волині діяло два жіночих духовних училища, в котрих навчалось 520 учениць [5, с. 91].

Спеціалізовані навчальні заклади тогочасної Волинської губ. було представлено Волинською земською фельдшерсько-акушерською школою, де здобувало освіту 119 осіб, зокрема 63 жінки, 6 нижчими сільськогосподарськими школами, двома комерційними училищами й Житомирським землемірним училищем. Загалом 1912 р. у Волинській губ. діяло 2489 навчальних закладів, де навчалось 161 тис. 024 учні та слухачі.

Таким чином, хоч у розвитку освіти на терені Волинської губ. в 1895–1914 рр. і відбулися певні зміни, однак вони стосувалися лише початкових шкіл та училищ, яких ставало все більше. Незначна кількість середніх навчальних закладів свідчила про те, що отримати середню, а потім і вищу освіту могли тільки представники заможних верств населення, а незаможні переважно обмежувалися початковою освітою або залишалися неписьменними. Перебування середніх навчальних закладів під контролем органів влади та нагляд над гімназистами та учнями реального училища з боку адміністрації свідчили про те, що влада намагалася виховати їх у дусі вірності монархізму й не допустити поширення серед гімназійної молоді революційних ідей. Позитивним у динаміці розвитку освітніх закладів було те, що з'явилися спеціалізовані училища з професійним ухилом.

1. Державний архів Рівненської області. — Ф. 13. — Оп. 1. — Спр. 6. — Арк. 1–7.
2. Там само. — Ф. 13. — Оп. 1. — Спр. 9. — Арк. 1–5.
3. Там само. — Ф. 215. — Оп. 2. — Спр. 1045. — Арк. 1–455.
4. Добровольська В. А. Навчання в інститутах шляхетних дівчат Півдня України другої половини XIX — на початку XX століття / В. А. Добровольська // Історичний архів. Наукові студії: 36. Наук. праць. — Миколаїв : Вид-во ЧДУ ім. П. Могили, 2009. — Вип. 3. — С. 114–117.
5. Памятная книжка Вольнской губернии на 1914 год. Издание Вольнского статистического комитета. — Житомир : Вольнская губ. типография, 1913. — 549 с.
6. Первая всеобщая перепись населения Российской империи. 1897 г. — Спб., 1904. — Т. VIII. — Вольнская губерния. — С. 14.
7. Полонська-Василенко Н. Історія України : у 2-х т. / Полонська-Василенко Н. — К. : Либідь. — Т. 2. — С. 374.
8. Рудницька Н. В. Професійна освіта євреїв на Волині у XIX — на початку XX століть / Н. В. Рудницька. // Український історичний журнал. — 2001. — № 6. — С. 123–132.

9. «Українське питання» в Російській імперії (кінець XIX — початок XX ст.). Колективна монографія у трьох частинах. — К. : НАН України Інститут історії, 1999. — Ч. 2. — 488 с.

Л. М. Жванко, Ю. І. Стрілець

УДК: 94(477) «1918»–054.73–054.73

**ПОЛІТИКА УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ
ЩОДО СОЦІАЛЬНОГО ЗАХИСТУ БІЖЕНЦІВ
ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ (квітень — грудень 1918 р.)**

У статті, написаній на переважно невідомих архівних документах центральних і обласних архівів України, висвітлюється політика Української держави у сфері соціального забезпечення біженців — жертв Першої світової війни.

Ключові слова: Перша світова війна, Українська Держава, соціальний захист, біженці.

В статье, написанной на преимущественно неизвестных архивных документах центральных и областных архивов Украины, освещается политика Украинской Державы в сфере социального обеспечения беженцев — жертв Первой мировой войны.

Ключевые слова: Первая мировая война, Украинская Держава, социальная защита, беженцы.

In the offered article, written on the basis of the unknown documents of central and regional archives of Ukraine, the public policy of the Ukrainian State in the field of public welfare of refugees of First World War is illuminated.

Keywords: First World War, Ukrainian State, social defence, refugees.

Сім з половиною місяців існування Української Держави були заповнені плідним українським державотворенням [32, с. 30], у якому знайшлося місце й для розв'язання проблеми соціального захисту різних категорій цивільного населення — жертв Першої світової війни. Серед них особливо слід виділити біженців, які з другої половини 1915 р., тобто з часу їх масової евакуації, на кілька років знайшли притулок в українських губерніях. [11, с. 39–41]. При цьому саме за доби Гетьманату біженство як соціальне явище вийшло за межі компетенції одного державного утворення й стало суто міжнародним [33, с. 159], а Українська Держава опинилася в епіцентрі подій, пов'язаних з реевакуацією біженців.

Проблема біженців актуальна й нині, оскільки останні події в Північній Африці, коли значна кількість людей кинулася шукати притулку на європей-